

şâh I. Abbâs Dönemi (1587 – 1629) Bilim Faaliyetleri

Yazar

Aykut Kar^{1*}

Mensubiyet

¹Tarih Doktora Programı, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 34755, Türkiye.

*Yazışma yapılacak kişi: aykutkar@outlook.com.

Preprint

Özet

Safevî Devleti'nin tarihi incelendiğinde önemli bir dönüm noktası olarak görülen Şâh I. Abbâs döneminde (1587-1629) kurumların merkezileştiği ve Avrupalı devletlerle temasının arttığı bir dönem olarak iz bırakmıştır. Şâh Tahmasb dönemi itibarıyla İsnâaşeriyye Şiîliği'ni halka tanıtmak amacıyla ülkeye gelmeye başlayan Cebel-i 'Âmil âlimleri, Şâh I. Abbâs döneminde ise düzenli bir göç hareketi haline geldi. Yaşanan siyasi gelişmeler ile birlikte devletin kurulduğu ilk zamanlardan itibaren resmî kademelerde görev yapan Kızılbaşların yetkilerini ellerinden alan Şâh I. Abbâs, onların yerine Cebel-i 'Âmil âlimlerini atadı. Böylelikle kendine bağlı güçlü bir iktidar çevresi oluşturarak gücünü daha da arttırdı. Düzenli bir göç hareketi ile ülkeye gelen bu âlimler tarafından Arapça'dan Farsça'ya yapılan tercümeleler, yeni düşüncelerin ülkeye girmesini sağlarken bilimsel bir aydınlanmayı da beraberinde getirdi. Yaşanan bu gelişmeler Safevî ülkesinde kurumsal medreselerin kurulmasına ve âlimlerin çevre ülkeleri etkileyecek bilimsel çalışmalar yapmasına olanak sağladı. İç ve dış isyanların arttığı ve merkezî otoritenin bozulduğu bir dönemde tahta çıkan Şâh I. Abbâs (1587- 1629) tekrardan Safevî Devleti'nin temelini kurarak güçlendirdi. Çalışmada Cebel-i 'Âmil âlimlerinin ülkeye gelişleriyle birlikte meydana gelen aydınlanmanın, Safevî ülkesine kattığı eğitim faaliyetleri ile meydana gelen bilimsel etkilerin açıklanarak ortaya çıkarılmasına çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Safevîler; Şah I. Abbas; bilim tarihi; Cebel-i 'Âmil; âlim

GİRİŞ

Şâh I. Abbâs dönemi incelendiğinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği medreselerin nitelik ve nicelik açısından önemli bir değere sahip olduğu anlaşılır. Özellikle Cebel-i ‘Âmil’den gelen göçmen âlimlerin de etkisiyle hem Şîliğin teşvik edilmesi hem de mânevî unsurlar medrese açılmasında önemli bir rol oynadı. Şâh Tahmasb’ın son dönemlerinden itibaren İsnâaşeriyye doğrultusunda önemli kaynakların tercümesiyle başlayan bilimsel faaliyetler ve camilerde yine bu konularda meclislerin düzenlenmesi, Şâh I. Abbâs devri itibarıyla resmîleşerek devletin ileri dönemdeki politikalarını etkiledi.

Siyasî idealler, dinî hedefler ve toplumsal değerler eğitim hedeflerinin belirlenmesinde önemli etkenlerdi. Bu dönemin yapısı itibarıyla camiler, birer medrese görevi üstlenerek hem ibadethâne hem de eğitim kurumu hâlini aldı (Agazade, 1382, ss. 17-18). Şâh I. Abbâs döneminde bahsi geçen şekilde inşa edilen ilk yapı, Şeyh Lutfullah adına inşa ettirilen ve Meydân-ı Nakş-ı Cihân’da bulunan Şeyh Lutfullah Camii oldu (Borjian, 2010, s. 58). Hem bir okul hem de bir cami özelliğine sahip olan bu mekân, İsfahân’da önemli bir kurum hâline geldi (Bakhshî ve Rızâyî, 1393, s. 200). Şâh I. Abbâs devrinde inşa edilen bu ve buna benzer yapılar ilerleyen dönemlerde geliştirildi ve bunların devamlılığı sağlandı. Şâh I. Abbâs ile başlayan bu süreç, Şâh II. Abbâs yönetiminde ise zirve noktasına ulaşarak günümüz okullarına yakın okullar inşa edildi (Bakhshî ve Rızâyî, 1393, s. 201).

Şâh I. Abbâs devrinde İsnâaşeriyye Şîliğinin baskın olmaya başlamasıyla siyasî ve toplumsal değişimlerin ilk gerçekleştirileceği (Dağlar, 2020, s. 1007) ve temelde topluma kabul ettirileceği yer olarak eğitim kurumları belirlendi ve kurumlar bu görüşe uygun şekilde geliştirildi. Topluma İsnâaşeriyye Şîa’sını yaymak ve bu mezhebin değerlerini öğretmek amacıyla düzenlenen eğitim faaliyetleri, yönetim tarafından desteklendi. Bu anlayışla İsfahân şehri başta olmak üzere İran’ın farklı şehirlerinde okullar inşa edildi. Şâh I. Abbâs devrinden sonra Safevî ülkesini ziyaret eden Chardin’e göre “(...) *İsfahân şehri devletin başkenti olmanın yanında aynı zamanda İran’ın bilim merkezi olarak kabul edilmekteydi*” (Chardin, 1993, c.1, s. 70). Bu ifade, Şâh I. Abbâs tarafından temelleri atılan İsfahân’ın kültürel ve bilimsel birikiminin ilerleyen dönemlerde de ülkeye gelen seyyahların ilgisini çektiğini göstermekteydi. 1587 ve 1629 yılları arasında Meşhed’de yedi ve Şîraz’da sekiz medresenin inşa edildiği bilinmekteydi (Bakhshî ve Rızâyî, 1393, s. 201). Adları ve eğitim müfredatları hakkında elimizde bilgi olmayan bu yapılar günümüzde

mevcut değildir. Şâh I. Abbâs devrinde faaliyette olan medreselerin vakıf mektuplarında yer alan müfredatları incelendiğinde bu yapıların bilimsel faaliyetlere olduğu kadar Şîliğe de hizmet ettiği söylenebilir (Zamirî, 2005, s. 107). Bu da yukarıda cami ve medreselerin yeni sistemdeki konumuna dair görüşleri destekler niteliktedir. Ayrıca Şâh I. Abbâs'ın toplumsal şekillendirmeyi bu yapılar üzerinden inşa ettiğini görmek de önem arz etmektedir.

İlgili dönemde yapılan eğitim müesseselerinin giderleri ise bu yapıların bağlandığı Şîî vakıflar tarafından karşılanmaktaydı (Bilgili, 2004, s. 115). Bunların en önemlileri ise imâmîların türbelerinin yer aldığı vakıflar teşkil etmekteydi (Güneş, 2021, s. 104). Sözü geçen bu vakıflar, medreselerin ihtiyaçlarını asgari düzeyde sağlasa da sürdürülebilirlikleri açısından önemli bir görevi üstlenmekteydi. Medreselerin bağlı bulunduğu vakfın hükümlerine uyması yasal ve ahlakî olarak gerekli görüldü. Bu vakfiyeler, eğitim ve öğretimin yapıldığı müesseselerin materyal ve müfredatlarının izlenmesini günümüz için de kolaylaştırmaktadır (Zamirî, 2005, s. 110). Vakıf mektuplarında sözü edildiği üzere medreseler, aklî bilimlerin öğretilmesinden önce İsnâaşeriyye mezhebinin tanıtımında önemli bir konuma sahipti (Üzüm, 2001, s. 150). Bu doğrultuda, medrese müfredatlarının temel noktaları ve eğitim süreci aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır. Bu eğitim ve öğretimin yapıldığı kurumların amaçları ve müfredatları göz önüne alındığında genel olarak iki aşamalı bir eğitimin varlığından söz edilebilir.

Birinci aşamada, Safevî ülkesindeki her bir bireye verilen eğitim olanakları olarak ifade edilebilir. Bireylerin yaşam, ticaret ve etkileşimi için toplumun ve zamanın gerektirdiği minimum okuryazarlık düzeyinin öğretilmesi amacı taşımıştı. Bireylere İsnâaşeriyye Şîî inancının konuları ve içeriği öğretilmişti (Karaman, 1993, s. 6). İkinci aşamada ise öğrencinin alanında uzmanlaşması için İsnâaşeriyye mezhebi öğretileri yanında aklî bilimler de öğretilmeye başlandı. Böylelikle Şîî âlimler, naklî bilimler kadar aklî bilimlere de odaklandı (Bakhshî, 1392, s. 95). Bu aşamada öğrenci, araştırmacı statüsünde sayılıp *Kur'ân-ı Kerîm* âyetlerine ve hadislerine dayanarak onları yorumlama yetisine sahip olduğu kabul edildi (Aliyarlı, 1996, s. 434). Ayrıca ilgi duyduğu alanda kendine güveni tam olan ve âlimliği onaylanmış bir öğrenci statüsündeydi. Öğrencinin akademik durumuna ve kendisine danışman olan âlimin bilgisine göre Muharrem ve Safer aylarında namaz kılarak âlimliğe başlamaktaydı (Zamirî, 2005, ss. 108-117). Şâh I. Abbâs devrinde

kurulan bu sistemin benzeri İran İslâm Cumhuriyeti'nin eğitim sisteminde hâlen devam etmektedir.

Vakıf mektuplarında eğitim ve öğretim aşamaları görülebileceği gibi öğrencilerin nasıl bir ortamda eğitim aldıkları da öğrenilebilmektedir (Bakhshî ve Rızâyî, 1393, s. 205). Medreselerdeki eğitim ve öğretim sisteminde öğrenciler, en iyi şekilde yetişmeleri için Şâh I. Abbâs devri ile başlayan yeni bir eğitim sistemine dâhil edilmekte ve kendilerine bir oda verilmekteydi (Câferiyan, 2010, s. 920). Bu bilgilerden hareketle öğrencilerin rahatı için dinlenme yerleri de oluşturan hem cami hem de medrese statüsündeki bu yapılarda sınıfların ve öğrencilerin kaldıkları odaların belli bir simetride yapıldığı anlaşılmaktadır. Öğrencilerin eğitim aldıkları sınıfların kaynaklarda "hücre" adıyla geçtiği bilinmektedir (Kaempfer, 1360, s. 143). Seyyahların da dikkatini çeken bu sınıfların aynı boyutta olmaları eğitim alan öğrencilerin ve âlimlerin hiyerarşi olmaksızın bir yapıda olduğunu da göstermekteydi. Buna ek olarak yine bu dönemden itibaren kendilerine maddi destek de verildiği bilinmektedir (Ahmedî, 1390, s. 64). Öğrencilerin çoğu cumartesi sabahından çarşamba akşamına kadar okulda bulunup derslere ve meclislere katılmaktaydı. Perşembe ve cuma günleri ise ders olmadığından şehir dışından gelenler evlerine gitmekteydi (Mahdavî, 2007, ss. 149-150). Bu iki gün boyunca âlimler ders dışı bilimsel konuları meclislerde tartışmakta ve yorumlamaktaydı (Mahdavî, 2007, s. 150). Ayrıca medrese öğrencileri arasında evli olanlar da vardı. Bu öğrencilere haftada iki gün izin verilmekteydi. Fakat bu günler dışında medresede kalmaları zorunluydu. Bunun tek istisnası; öğrencilerin Meşhed, Mekke, Medine ve Kerbelâ'ya gitmeleri koşuluyla izin hakkı sağlanmaktaydı (Ahmedî, 1390, s. 70). Şâh I. Abbâs devrinde kurulan bu eğitim sisteminin işleyişi temel olarak devletin sonuna kadar sürmüştü.

Safevî şâhlarının bu okulların üzerinde ilgisi ile birlikte önemli miktarlarda bağışları da olduğu görülmektedir (Zarrin Baft Shahr, 1998, s. 255). Bu bağışlar, medreselerin sürdürülebilirliğini garanti altına aldığı gibi bir gelenek hâline dönüşerek Şâh I. Abbâs sonrasında özellikle Şâh II. Abbâs tarafından da devam ettirilmişti (Hayati ve Rahmatnia, 2017, s. 73). Safevî Devleti'ndeki eğitim sistemine dair bilgiler, ülkeye gelen seyyahların yazılarına da konu olmuştu. Chardin öğretmenin çocukların ortasında oturduğunu ve birlikte yüksek sesle aklî ve naklî konuları tekrar ettiğini belirtmişti. Olerious de bu durumu

“(…) Kur’ân-ı Kerîm’i yüksek sesle okuyorlardı.” (Olearius, 2007, ss. 613-614) ifadesi ile dile getirmiştir. Chardin ise bu görüşleri destekler şekilde:

“(…) içlerinden birisi Kur’ân-ı Kerîm’den bir âyet okurdu, diğeri ise Farsça bir şiir okurdu. (...) ve her biri çok yüksek sesle konuştuğu için öğretmen de çok yüksek sesle düzeltmeliydi. Tüm bunlara rağmen soruları cevaplarırken oldukça sakindi. Öğrencilerin eğitimleri boyunca hatalarını söyleyerek onları düzeltti. Bu şekilde planlı olarak eğitim faaliyetleri sürmekteydi.” (Chardin, 1993, c.5, s. 225)

diyerek dönemin eğitim ve bilim faaliyetlerinin nasıl yapıldığını özetlemiştir. Böylelikle bu görüşler doğrultusunda öğrencilerin dil hâkimiyetleri, çeşitli dillerde eserler ürettikleri ve dönemin âlimlerinin öğrenciler ile birebir ilgilendiği söylenebilir.

Chardin'e göre, Safevî ülkesinde okul eğitiminin maliyeti çok düşüktü ve toplumun tüm sınıfları bunu karşılayabilirdi (Chardin, 1993, c.5, s. 226). Ailelerinin yoksulluğu nedeniyle yeteneklerini geliştiremeyen öğrencileri desteklemek için vakıf gelirlerinin dağıtımını her yıl Şâh veya medreselerin başında olan Sadr tarafından yapılırdı. Bu uygulama Şâh İsmâil döneminde başlamış ve Şâh I. Abbâs devrinde devam etmişti (Kallek, 2002, s. 280). Bunun için yılda Şâh I. Abbâs tarafından 1400 tümen toplandığı belirtilmişti. Bu miktar Zamirî'ye göre Safevî eğitim kurumlarındaki tüm öğrencilere dağıtıldığında bile yetecek bir miktardı (Zamirî, 2005, s. 42). Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Şâh I. Abbâs'ın toplumsal değişimi gerçekleştirmek amacıyla başlattığı eğitim ve öğretim faaliyetleri eğitimin toplumun her kesimine ulaşmasını ve bununla beraber bilimsel faaliyetlerin artmasını beraberinde getirdi.

Eğitim ve bilim faaliyetlerinin yürütülebilmesi için vakıf gelirleri önemli bir kaynak olmuştu. Şâh I. Abbâs'ın mimarisini tasarladığı İsfahân şehrinde kaynaklarda geçen 100 kadar Şîî vakıf bulunmaktaydı. Bu vakıflara ek olarak Şâh I. Abbâs, Tebriz ve Gence'de kendi adına taşıyan birer cami ve külliye, ayrıca 1612 yılında cami ve medreselerin giderlerini karşılamak için de vakıflar kuruldu (Gubaydulin, 1938, s. 142). Bu vakıfların bir misyonu da müderrislerin maaşlarını ödemektir. Ek olarak mahkeme gelirlerinin önemli bir kısmı da medreselere gitmekteydi. Safevîlerdeki medreselere verilen bu mali destekler, bilimsel ortamın gelişmesi için önem arz etmekteydi. Ayrıca Şâh I. Abbâs, hayatı boyunca cami, okul ve birçok umumi mekânın açılmasını destekleyen bir iktidar sergileyerek dönemin medreselerinin geliştirilmesinde büyük desteği olmuştu. Destek verdiği ve

yaptırdığı pek çok medrese yapısının bir kısmı günümüze ulaşmakla beraber çoğu, zaman içinde tahrip olmuştur (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.2, s. 761). Bahsedilen medreselerin çoğunun müfredatları konusunda bilgi bulunmamaktadır. Şâh I. Abbâs devrinde şekillendirilen eğitim sisteminin çevresinde gelişen bilimsel düşünce ortamı, İran coğrafyasında önemli bir Şîî çemberi oluşturmuş ve günümüz İran İslâm Cumhuriyeti'ne kadar devam edecek eğitim ve öğretim faaliyetlerinin şekillenmesinin ilk adımını başlatmıştır.

BULGULAR

“*Cebel-i Âmil*” olarak adlandırılan bölge, 1920’de Büyük Lübnan Devleti’nin kurulmasıyla günümüz Lübnan sınırları içine dâhil edilmiş olup Lübnan’ın güneyi ile Kuzey Filistin’in küçük bir bölümünü kapsamaktadır (Öz, 2016, ss. 251-252). Osmanlı idaresinde olduğu 16. yüzyıl boyunca Cebel-i ‘Âmil’den olan 100’den fazla Şîî âlim İran’a göç ederek Safevî idaresi altında İsnâaşeriyye Şîâsı’nın yayılmasına büyük katkı sağladı (Ca’fer el-Muhâcir, 1989, s. 24). Cebel-i ‘Âmil âlimleri ile Safevî idaresinin ilk irtibatı 1504-5 yılları arasında başlamışsa da (Newman, 2014, s. 51) 1510-1515 yılları arasında ise Şâh İsmâil’in daveti ile ülkeye gelen Kerekî, Kızılbaşların ülke içindeki otoritesini görmesi ve buna ek olarak onların Şîâ inançlarına aykırı davranışları nedeniyle ülkeden ayrılmıştı. Bir sebebi de Herat’a girildiğinde pek çok müridi olan Seyfeddin Ahmed b. Yahya adlı Sünnî âlimin katledilmesine karşı çıkması olmuştu (Dağlar, 2019, s. 194). Safevî şâhları, Şîîliği teşvik etmek ve uygulanmasını sağlamak için Irak, Bahreyn ve Cebel-i ‘Âmil gibi ülkelerden Şîî âlimleri yeni kurulan bu düzende rol oynamaları için İran'a davet etmişlerdi (Nevâî, 1377, ss. 226-227). Aslında bir bakıma Cebel-i ‘Amil bölgesinde yaşanan Sünnî baskı sebebiyle oradan kaçan âlimler, Safevî ülkesine sığınmak zorunda kalmışlardı (Ca’fer el-Muhâcir, 1989, s. 96). Osmanlılar’ın baskısından gruplar hâlinde kaçan Şîî âlimler, Şâh Tahmasb’ın (1524-1576) İran davetini büyük bir heyecanla karşıladılar (Abisaab, 1994, s. 105). El- Kerekî’nin Safevî sarayına ikinci geliş tarihi olarak Şâh, 1533 olarak dile getirmiştir (Newman, 2014, s. 68). Kerekî’yi tüm dinî yetkilisi kıldığını beyân eden fermanıyla ona bırakmıştı (Ahmet el-Kâtip, 2015, s. 431). Fakat bu davet üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, bahsi geçen coğrafyada Osmanlı ve Memlûk idaresindeki Sünnî değişimden ötürü Safevî ülkesine kaçış sadece âlimler, onların aileleri

ve âlimlerin öğrencileri bağlamında gerçekleşen bir göç hareketiydi (Abisaab, 1994, s. 105). Buradan da anlaşılıyor ki Safevî idaresi, ülkesindeki Şîî ulemânın eksikliğini Cebel-i 'Âmil âlimlerine yapılan baskıyı fırsat bilerek onları kendi ülkesine çekmek istemişti. Sıkı bir şekilde İsnâaşeriyye Şîâ'sına bağlı olan Tahmasb, Şîî'liğin yayılması için bu girişimlerinin yanında; Çârdeh ma'sûm adına da Meşhed, Sebzevâr, Kazvîn ve Esterâbad, Kâşân, Tebriz ve Erdebîl gibi yerlerde 40 çocuğun yetiştirilmesi ve terbiye edilmesini emretmişti (Dağlar, 2019, s. 81). Ayrıca bu dönemde el-Kerekî'nin de desteği ile devlet işlerinde de "Nâibü'l-İmâm" sıfatını vererek yetkilerini artırmıştı (Uyar, 2004, s. 126). Tahmasb el-Kerekî'den aldığı güç ile Kızılbaşların fikhî kuralları ve günlük ibadeletleri öğrenebilmeleri için tek yolun onların fikh ve akaid kitaplarını okumalarına teşvik etmek olduğunu belirtti (Ekinci, 2010, s. 35). Kızılbaş emîrlerini baskı altında tutan Tahmasb; onlara Ca'ferî fikhının kitaplarını okumaları için emir vererek onların çocuklarına ise camilerde imâmların hayatlarının öğretilmesi ile Kur'an ve Şîâ konusunda dersler vererek İsnâaşeriyye Şîâ'nın yayılmasını sağlamıştı (Dağlar, 2019, s. 103, 158). Böylelikle eski geleneklerinden vazgeçmeleri için baskı altında tutulan Kızılbaşlar, şerîata aykırı davrandıkları için de aralarında katledilenlerin de olduğu bilinmekteydi. Bu isimlerden Şahkulu, Mehdi Kulu Sultan, Sadeddîn İnâyetullah Huzanî, Eşikağası Mahmûd Bey ile Türkmen Enukoğlu' u sayılabilir (Bitlisî, 2014, s. 164). Böylelikle Safevî Devleti'nin ikinci devrinde merkezî otoritesini sağlamak adına Kızılbaş sarayına nüfuz eden Cebel-i 'Âmil'den olan Arap âlimlerin desteği ile Kızılbaş nüfuzunun siyasî ve dinî gücü kırılırken Şîî kültür ve öğretilerini teşvik edici eserler de Arapça'dan Farsça'ya telif edilmeye başlandı. Bu eserlere örnek olarak, Molla Ali Züvâreî'nin *İhticâcü'l-Tabersî* ve *İ'tikadat-ı Sâduk* adlı eserleri verilebilir. Bu girişimlere ek olarak Mutahhar Hillî'nin *Kavâidü'l-Ahkâm* adlı Şîâ konusundaki eseri yeterli gelmediğinden (Uyar, 2004, s. 139), Tahmasb döneminde Şeyhülislâm olan Şeyh Münşar da İsnâaşeriyye konusunda 4.000 cilt eseri İran'a getirmişti (Dağlar, 2019, s. 151). Ayrıca Sünnîliğe reddiye eserlerinin ortaya çıkmasıyla (Gündüz, 2008, s. 457) Şîî kültürü hızla yayılmaya başlamıştı. Saltanat ile toplum arasındaki bağın kurucusu olan Arap ulemâ tarafından halk arasında yaygın olan Ebû Müslim-i Horasânî tarafından kaleme alınan *Ebû Müslimnâme* (Yıldız, 1994, s.199) gibi metinlerin yasaklanılmasını ve Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'in faziletlerini anlatan *Fezâil-i Ehl-i Beyt* adlı risâlelerin yaygınlaşmıştır. Ayrıca bu dönemde

İbn Bezzâz'ın *Safvetü's-Safâ* adlı eserindeki Sünnîlik ile ilgili kısımlarını temizleyerek Tahmasb'ın isteği doğrultusunda Safevîlerin Şîliğini ispat etmeye çalışmasıydı (Dağlar, 2019, s. 156).

Şâh Tahmasb döneminin 1532 – 1533 yıllarından itibaren yaşanan bu gelişmeler İsnâaşeriyye Şîâ'sının yayılması için şartları oluşturmasıyla birlikte bu âlimlerin güçlenmesi bir yanda yaşanırken diğer yanda ise devleti kuran sûfi Kızılbaş zümrenin gücünün kırılmasını beraberinde getirdi. Bu olayların neticesi olarak sûfi Kızılbaşların erkân ve ritüelleri, yerini yeni mezhebin şerîatına bırakmıştı (Sohrabiabad, 2018 ss. 69-70). Bu minval üzerine devletin kuruluşunda Şâh İsmâil'in Kızılbaş sûfilere verdiği önem; bahsi geçen bu âlimlerin devlette yer bulmasıyla beraber azalarak onların devletin ve toplumun bütün sahalarında egemen bir figür olarak ortaya çıkmıştı. Yaşanan bu gelişmeler, Şâh Tahmasb ile birlikte devleti kuran bu gücün baskılarla karşılaşarak bu düzene zorunlu olarak ayak uydurmasını da beraberinde getirdi (Arjomand, 1984, s. 110). Şâh Tahmasb döneminin ortalarından itibaren başlayan bu değişim süreci, özellikle Şâh I. Abbâs döneminde olgunluk devresine girerek devletin sûfi Kızılbaş zümrelere olan himâyesi azaldı (Lambton ve Lewis, 1970, s. 415). Artık devlet Kızılbaşların yardımı ve desteği yerine Şîî Arap ulemâyı tercih etmeye başlamıştı (Lockhart, 1958, s. 10). Bu durum, Sünnî Osmanlı yayılcılığı karşısında Safevî topraklarını karakterize etme ve vatandaşlarını Sünnî eğilimlerden koruma girişimi olarak düşünülmesi hâlinde daha iyi anlaşılacaktır. Bu göç sonrasında ülkede Arapça da önemli bir konuma yükseldi (Zebîhullah, 1366, ss. 126).

Şâh I. Abbâs hükümdarlığa geçtiğinde planladığı siyasî ve dinî değişimi halka benimsetebilmek amacıyla İsnâaşeriyye âlimlerine tanıdığı haklarla bu göçün devamlılığının artmasını sağladı (Keshavarz ve diğerleri, 1397, s. 272). Şâh I. Abbâs, Cebel-i Âmil âlimlerini tamamen kendine bağlı bir güç olarak organize etmeyi amaçlayarak ülkedeki siyasî ve dinî olarak önemli bir güç konumunda olan Kızılbaşların etkisini azaltmayı ve merkezî otoriteyi sağlamayı hedeflemişti. Bunda Kızılbaşların, istedikleri zaman şâhı tahtan indirip kendi denetimlerinde yetişmiş olan mirzaları tahta çıkarabilmesi de etkili olmuştu (Babaie ve diğerleri, 2011, s. 11). Ayrıca Kızılbaşların medrese eğitimlerinin olmaması onların devletteki önemli görevlerden geri plana atılmalarına sebep olmaktaydı (Harky, 2021, s. 35). Bu gibi nedenlerle Şâh I. Abbâs'ın istediği gibi tam denetimli bir otorite kurması için bu tehdidi kaldırması gerekmektedir.

Onları devlet içindeki önemli pozisyonlardan uzaklaştırarak güçlerini kırdı. Kızılbaşların yerine ise yeni gelen Arap âlimler bu pozisyonlara getirildiler (Arjomand, 1984, s. 131). Şâh I. Abbâs'ın bu tavrı, Kızılbaşların eski itibar ve ihtişamını yitirmesine sebep olmuştu. Ayrıca yeni kurmaya çalıştığı bu düzende başkenti İsnâaşeriyye mensuplarının nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Kazvîn'e taşınması (Münşî-yi Münşî-yi Türkmen, 1382, ss. 74-75), özellikle devletin kurucu unsuru olan Kızılbaşların tepkilerine sebep oldu. Arap din adamlarının nüfusunu arttıran ve onlara ciddi destek veren Şâh, sûfi kesime karşı ise ciddi bir düşmanlığın başlamasına sebep oldu. Bu süreç, 17. yüzyıldan itibaren daha da hız kazanarak devam etti (Melville, 2021, ss. 135-141). Cebel-i 'Âmil âlimlerinin ülkedeki konumları ve artan gücü, Şâh I. Abbâs döneminde İran'a ziyaretleri sırasında kayda alınan Karmelitlerin raporlarına:

"(...) kendilerini Tanrı'nın hizmetine adanmış iki tür kişi var: Birincisi "Mollalar". Molla, bilgili adam veya hekim anlamına geliyor. Yöneticiler ve diğerleri tarafından saygı görüyorlardı ve sorumlu oldukları camileri vardı. Kendilerini davalarına adanmış diğer tür insanlara ise "derviş" diyorlar ve onlar terk-i dünya yapabildiklerini iddia ediyorlardı." (Chick, 2012, s. 249). şeklinde yansımıştı. Bu durum seyyahların da dikkatinden kaçmamıştı. Safevî ülkesine seyahat eden Chardin de:

"(...) bir molla umumî meydanında vaaz verirdi. Vaaz esnasında âniden sinirlendi ve asabiyetle tasavvuf ehl-i hakkında acı ve ağır şeyler söylemeye başladı. Dedi ki; "(...) sûfîler müşriktirler ve bunları ateşte yakmak lazım. Bugüne kadar neden bunları öldürmediklerine ve kendi hâllerine bıraktıklarına şaşırıyorum. Bir sûfîyi öldürmenin on dindar adama bakmak kadar sevabı vardır." (Chardin, 1993, c.5, s. 226-227).

Bu duyduklarına şaşırdığını söyler ve:

"(...) sûfîler müşrik değilerdi tam aksine bütün bu suçlardan uzak dururlardı. Hatta bütün itikatlarıyla Hak Teâlâ'nın zâtına aşk ile bağlıydı. Onlar, akşamları ibadet ve zikir için bir araya gelirlerdi." (Chardin, 1993, c.5, s. 227).

şeklindeki ifadeleri, Şâh II. Abbâs dönemine tekâbül etse de Şâh Tahmasb dönemiyle başlayan, bahsedilen sürecin Şâh I. Abbâs döneminde resmîyet kazandığı ve ilerleyen dönemlerde bu söylemlerin arttığı sonucuna varılmaktaydı. Böylelikle Kızılbaş Sûfîler ile Cebel-i 'Âmil âlimleri karşı karşıya getirmişti. Özellikle Cebel-i 'Âmil âlimleri saray ve mahkeme başta olmak üzere eğitim ve bilim faaliyetlerinde en önemli rollerde yer

almışlardı. Bu durum Kızılbaş Sûfiler ile Cebel-i ‘Âmil âlimleri ve şâhlar arasında cereyan eden siyasî, dinî ve bilimsel sonuçları da beraberinde getirmişti. Çok sayıda Şîî âlimin Cebel-i ‘Âmil, Hille ve Bahreyn’den Safevî ülkesine gelmesi, bilim faaliyetlerinin artması ve Şîî inancının teorik olarak güçlenmesini de sağladı (Keshavarz ve diğerleri, 2397, s. 228). Bu gelişmelerle beraber, Safevî hükümetinin eğitim ve öğretim alanındaki en önemli politikalarından biri İsnâaşeriyye eserlerini derleyip tercüme etmek ve halka öğretmek olmuştur. Özellikle Cebel-i ‘Âmil’den gelen âlimler bu konuda büyük bir gayret göstererek Arapçadan Farsçaya tercüme edilen kitaplar sayesinde Şîîliğin akışını hızlandırıp değişim sürecini başlatmışlardır. Aynı dönemde Sünnîliğe reddiye türü risâleler de yazılmıştı (Gündüz, 2008, s. 457). Nihâyet Şeyh Bahâeddin Âmilî ve onun yetiştirdiği öğrenciler Şâh I. Abbâs’ın amacına ulaşmasını sağlayacaktı (Mohajer, 2015, s. 47). Yaşanan bu önemli göçün ilmî ve edebî sonuçlarından bazılarını şunlardır:

- Çeşitli kitapların Safevî ülkesine gelmesine ve onların çevrilmesi sağlandı.
- Şîî ilim, tartışma ve öğretim sahalarının yayılmasına olanak verildi.
- Hukuki kararların çeşitli yönleriyle yorumlanmasına ve buna ek olarak diğer bilimlerle birleştirmesine imkân sunuldu.
- Âlimlerin bilime önem verip dönemini ve kendinden sonraki dönemleri etkileyen âlimler yetiştirmesine ek olarak Safevî Devleti’nde birçok medrese ve cami inşa edildi ve öğretimin hızlanması sağlandı (Mohajer, 2015, s. 51).

Safevî toplumuna hızlı şekilde entegre olan âlimler, Şâh I. Abbâs’ın amaçları doğrultusunda görev aldılar. Dinî atmosferin ortaya çıkması ve buna bağlı olan meydana gelen siyasal gelişmelerin (Hayati ve Rahmatnia, 2017, s. 62), Şîî düşünce temelinde başlayan eğitim faaliyetlerini beraberinde getirmesi olarak ifade edilebilir. Bu dönemde meydana gelen tercüme faaliyetleri ve ülkeye gelen kitaplar yeni bilgilerin üretilmesine olanak sağladı (Kartaloğlu, 2019, s. 29). Akıl ve tecrübe yolu ile elde ettikleri yeni bilgileri ve bunlara dayalı eleştirileri açıklamaktan da çekinmediler (Fazlıoğlu, 1998, s. 199). Bu durum ülkede entelektüel bir ortamın doğmasına sebep olmuştu. Yaşanan bu gelişmelere bağlı olarak âlimlerin ülkedeki konumlarının yükselmesi, ülkedeki bilimsel faaliyetlerin canlanmasını beraberinde getirdi. Bu yeni düzen, “*Şeyh Bahâeddin Âmilî ve Mîr Dâmâd Hareketi*” olarak adlandırıldı (Dehbashî, 1374, s. 15-16). Başlatılan bu hareket, Şâh I. Abbâs dönemi ve sonrasında tüm ülkeyi etkilemiş ve bu düşüncelerin yayılmasına ortam

hazırlamıştı. Cebel-i ‘Âmil âlimleri ve onların halefleri İran coğrafyasında Şiîliğin kurumsallaşması yönünde harcadığı çabayla, politik ve kültürel değerini belirlemişti. Bu bölgede bulunan İsnâaşeriyye mensupları 18. ve 19. yüzyıllarda Batılı âlimler ve seyyahlar tarafından da “*Mütâvile*” diye anılmış, bu isim özellikle “*Ehl-i beyt’e yahut Ali ve evlâtlarına muhabbet besleyenler*” anlamına geldiği için genel olarak da benimsenmişti (Öz, 2016, ss. 251-252).

Bu alimlerle birlikte ülkede gelişen bilim dallarından ilki mantık olmuştu. Mantık, İslâm âlimleri tarafından “*bilinenden bilinmeyeninde elde edilmesine vasıta olan ilim*” olarak tanımlanmaktaydı (Emiroğlu, 2003, s. 18). Safevî döneminde ise aklî ve naklî bilimlerin bir arada olduğu bir düşünce sistemi olarak görüldü ve bu sistemin temelini İsnâaşeriyye mezhebi oluşturdu (Zebîhullah, 1366, c.5/1, s. 232, 328). Sistemin yürütücüsü konumunda olan Cebel-i ‘Âmil âlimleri, mantık ilmiyle birlikte ülkeyi Şâh I. Abbâs’ın düşünceleri doğrultusunda şekillendirmeye başladı (Felsefi, 1375, c.1, ss. 119-124). İlk örneğini Şâh Tahmasb döneminde gördüğümüz bu girişimde Safevî ülkesine getirdikleri İsnâaşeriyye Şiîliği üzerine oluşan kitaplar ile Şâh Tahmasb’ın kütüphane oluşturmasını sağladılar. Şâh I. Abbâs’ın yönetim dönemine geldiğinde ise bu düşünceler sistemleşerek onun desteklediği kütüphanelerde bu eserler yer aldı (Musevi-yi Erdebîlî, 1347, s. 380). Ayrıca Yunan sahasındaki matematik eserleri ile İran coğrafyasındaki Safevî öncesi dönemlere ait bilimsel eserler yeni bilgiler ve düşünceler ışığında şekillenerek onların görüşleri veya açıklamalarıyla yeniden oluşturdu (Zebîhullah, 1366, c. 5/1, ss. 239). Safevî ülkesinin iki önemli bilim merkezi olan Şîraz ve İsfahân’daki âlimler, aklî bilimlerin de desteğiyle mantık ilmîne göre yeniledikleri eserleri medrese müfredatlarına müfredatlarına konulmasında (Kaempfer, 1360, s. 141) özellikle Şâh I. Abbâs döneminde düzenli olarak ülkeye gelen Cebel-i ‘Âmil âlimlerin ve onların öğrencilerinin rolü yadsınamaz derecededir. Böylelikle mantık ilmî tüm ülkede Şâh’ın desteklediği kütüphane ve medreselerde yayılma ortamı buldu.

Edebî konular da yine Fars ve Arap edebiyatı kaynaklı olarak şekillenerek Şiîliği öven bir şiir tarzı gelişti (Şeşen, 2012, s. 689). Farsça sözlükbilimi açısından ilerleme Safevî öncesinde başlamış olsa da bu dönemde de hızını kesmeden devam etti (Kaempfer, 1360, s. 141). Cebel-i ‘Âmil’den gelen Şiî âlimlerden birkaçının Irak’tan İran’a kalıcı göçü; Tebriz, Şîraz, Kum, Meşhed, Kazvîn ve İsfahân gibi şehirlerde edebî ve bilimsel kalitenin

artmasını sağlamıştı. Metinlerin halka ulaşması için zamanla yine tercüme eserler yapılmıştı. Bu eserler, Arap edebiyatına olan ilgiyi arttırarak birçok kitabın yazılmasına ve derlenmesine imkân sağladı (Keshavarz ve diğerleri, 1397, s. 290). Böylelikle bu alanda pek çok önemli âlimin yetişmesine de imkân tanındı (Münşî-yi Türkmen, 1382, c.1. s. 178). Safevî medreselerinde okutulan ve bu alimlerle birlikte medreselerde önemli derslerden birisini de tıp oluşturmuştu. Tıp eğitimine tabakât kitaplarında aşırı önem verildiğine değinilir (Sâid el-Endelüsî, 2014, s. 68). Özellikle medrese müfredatında İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıb* adlı eseri önemli okutulan eserler arasında yer almaktaydı (Lâhîcî, 1375, ss. 52-53, 70). Safevî medreselerinde yetişen âlimler, Türk devletleri başta olmak üzere çeşitli coğrafyalarda Safevî'nin bilimsel yetkinliğini tanıtmışlardı. Bunlardan en ünlüsü de Muhammed b. Ayn al-Mülk Şirâzî'dir. Şirâzî, Bâbürlüler Hükümdarı Şâh Cihan adına *Elfaz el-Edviya* ve oğlu Dârâşikuh'a ithafen Cyril Lloyd Elgood'a göre son önemli tıp kitabı olan *Tıbb-i Darâşkuhî* adlı eserlerini yazdı (Elgood, 1992, s. 420).

Şâh I. Abbâs döneminde inşa edilen hastaneler ise yine medreseler gibi vakıflara bağlanarak Şâh tarafından desteklendi. Örneğin, Meşhed'te bulunan İmâm Rızâ (a.s.) Türbesi'ne de bir de “*dâru'ş-şifâ*” inşa ettirerek vakıflara bağlattı (Talayî, 1397, s. 136). Bu hastanelerde; hastaların nabızlarının dinlenmesi ve idrarlarına bakılmasıyla hastalıklarının teşhisi yapılmaktaydı (Chardin, 1996, c. 2, s. 478). Ayrıca cerrahi alanında ise önemli operasyonların gerçekleştirildiği bilinmekteydi (Savory, 1980, s. 223-224).

Eczacılık da bu dönemdeki önemli bilim dallarından birisini oluşturmuştu. Bu dönemde çeşitli ilaçların yapıldığı ve hastalıkların iyileştirildiği bilinmekteydi (Eşref, 2013, s. 140). Fakat önceki dönemlerden farklı olarak Kızılbaşlıların işi olan eczacılık, onların Şâh I. Abbâs döneminde geri plana atılmasıyla beraber Gürcülere¹ bırakılmıştı (Bahtiyar ve Yusufifar, 2012 s. 101). Bu dönemde kurumsallaşan eczacılık pozisyonu kalıcı olarak bir kişiye verilmiş ve miras olarak aile üyelerine devredilerek sürekliliği sağlanmıştı (Bahtiyarî ve Yusufifar, 2012 s. 102). Şâh I. Abbâs döneminde desteklenen eczacılardan Muzaffer b. Muhamed Hüseyinî Şifa'i'nin *Tıbb-i Şifa'i* adlı eseri bu alanda önem arz etmekteydi. Ayrıca yine bu dönemin önemli eserlerinden Hekîm Kemaleddin Gîlânî'nin

¹ Şâh Tahmasb döneminde kendilerine “*müşrikân-ı düşmen-ı Hoda*” yani “*Allah düşmanı müşrikler*” ile “*seg sıfakan*” yani “*köpek suratlı*” ifadeleri kullanılmaktaydı. Şâh I. Abbâs döneminde ise Gürcüler önemli pozisyonlara getirilmiştir (Dağlar, 2019, s. 254).

kaleme aldığı *Camii'l-Cevami* adlı eserdir (Zebîhullah, 1366, c. 5/1, ss. 362). Safevî döneminde eczacıların ve hekimbaşlıların konumu, görevlendirilen kişilerin askerî ve dinî nitelikleri sebebiyle Şâh I. Abbâs sonrasında düşüş yaşamasına rağmen önemini korumaya devam etti (Bahtiyarî ve Yusufifar, 2012, s. 97).

Şâh I. Abbâs döneminde kaynaklarda adı geçen birkaç tabipten bahsetmek mümkündür. Şâh'ın sarayda her an hazır olan 68 hekimbaşı ve eczacıdan oluşan bir ekibi bulunurdu. Bunlardan adları bilinenler, Mirza Rahim (Minorsky, 1980, s. 57), Hekim Mevlânâ Zeyneddin-i Yezdî ve onun kızı Hekim İnâyetûllah-ı Yezdî, Şâh I. Abbâs'ın sarayında oldukça değer görmüştü (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.3, s. 51). Ayrıca saray hekimlerinden Hekim Seyfeddin Muzaffer-i Kâşî ve onun ölümünden sonra ferman ile babasının yerine gelen oğlu Şemsa Muhammed'de bulunmaktaydı (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.3, s. 198). O'na, *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*'de "mesih nefesli" olarak hitap edilmekteydi (Münşî-yi Türkmen, c.4, s. 232). İsfahân hekimlerinden olan ve sarayda görev alan bir diğer hekim ise tıp ilmînde ileri seviyede olan Şifa-î İsfahân-î'dir (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.3, s. 212). Son olarak bu dönemin önemli hekimlerden olan Hekim Ahmed-i Şirazî ve Hekim Mirza Muhammed-i Kummî zikredilebilir (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.4, s. 233).

Safevîlerin; İsnâaşeriyye öğretileri doğrultusunda Şîî âlimler için sağladığı imkânlar, matematiğin gerçekleşmesi için de uygun bir ortamı da beraberinde getirdi (Keshavarz ve diğerleri, 1397, 270). Şâh I. Abbâs döneminde faaliyette olan medreselerde okutulan dersler arasında aritmetik ve geometri de bulunmaktaydı (Müstevfi-i Kazvînî, 1381, s. 5). Öğrencilere okutulan kitaplar incelendiğinde, İlhanlı dönemi âlimlerinden olan Nasîrüddin Tûsî²'nin *Tahrîrû'l Usûli'l-Hendese ve'l-Hisâb (Tahrîrû'l Usûl)* ve *Tahrîrû'l Mecistî* adlı serhleri (Şirinov, 2012, s. 437) ile Bahâeddîn Âmilî'nin *Hulâsatü'l-hisâb* adlı çalışması önemli kaynak eserler statüsünde olduğu görülmekteydi (Râvendî, 2004, ss. 121-123). Ayrıca, Ali Kuşçu'nun astronomi ile ilgili risâlesi olan *Risâle fi'l-hey'e* (Aydın, 1989, s. 408) ve hesap ilmî konularından oluşan *er-Risâletü'l Muhammediyye* (Fazlıoğlu, 2008, s. 129) ile Bîrûnî'nin astronomi ve coğrafya konularını teşkil eden *Kitâbu't-Tefhîm fi Evâili Sinâati't-Tencîm* (Tümer, 1992, s. 212) adlı çalışmaları medreselerde okutulan eserler arasında yer almaktaydı (Lâhîcî, 1375, ss. 52-53). Böylelikle öğrencilere hem dönemin

² Detaylı bilgi için bkz. Şirinov, A. (2012). Nasîrüddin Tûsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41, 437-442 ; Gafarov, A. (2012). Nasîrüddin Tûsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41, 442-445.

kaynakları okutulmuş hem de Safevî öncesi dönemi ait İslâm bilimi adına için önemli eserler de medreselerin esas kitaplarını teşkil etti (Zebîhullah, 1366, ss. 232-239). Bu görüş ülkeye gelen Kaempfer gibi Adam Olearius tarafından da kayda geçirilerek Safevî okullarında aklî ve naklî ilimlerinin bir arada verildiği ifade edilmekteydi (Olearius, 2007, s. 271). Chardin'ın raporlarına göre de yukarıdaki veriler doğrulanarak matematik hakkında Safevî toplumunun üstün bilgiye sahip olduğu sonucunu ortaya çıkartmıştı. Onun notlarına göre medresede yukarıda ifade edilen kitapların yanında Theodosius, Autolycus, Menelaus ve Apollonius'un da okutulduğunu belirtmişti (Chardin, 1993, c.5, s. 220). Bu kitaplardan anlaşıldığı üzere Safevî medreselerinde ilk olarak naklî bilimlerin temelinde başlayan bir eğitim sisteminin ardından aklî ilimlerin de öğretilmesiyle bu sistemin tamamlandığı görülmektedir. Kaempfer seyahatnâmesinde de bu durum mirzalara sarayda eğitim verilirken öncelikle din eğitimi (namaz, abdest, gusül ve oruç hakkında) verildiğini, Hz. Peygamber ve Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Hz. Hasan'ın hayatları ve çektikleri cefalar ile İmâmîyye mezhebi anlatıldıktan sonra âkli bilgiler verildiğini kayıt etmekteydi (Kaempfer, 1360, ss. 27-28). Bu gelişmeler ile birlikte, Şâh I. Abbâs'ın İsnâaşeriyye Şîliğini yaygınlaştırma çalışmalarında eğitime önem vermesi bilimin ve bilginin de büyümesine ve genişlemesine yol açtı.

Safevî devrinde astronomi, İran tarihindeki diğer dönemler gibi en önemli alanlardan birisini teşkil etti. “*İlmî nûcum*” olarak da adlandırılan astronomi, matematik ve mûsikiyle birlikte aklî ilimleri oluşturmaktaydı (Fehd, 2000b, s. 126). Safevîlerin astronomi ve gezegenlerin durumu üzerine de araştırmaların yapıldığı ve bu sebeple gök bilimcilerin hayatın her alanında fazlaca önemsendiği bilinmekteydi (Naki Nasırî, 1371, s. 43). Astronomi, millî meselelerden askerî meselelere, bayram ve yas merasimleri başta olmak üzere bütün konuları etkileyen ilimlerden biri olmuştu (İsfandiyarî Mahnil, 2015, s. 21). İslâm âlimlerinin astronomiye katkıları özellikle gözlem verilerinin artırılması, usturlap ya da saatler gibi astronomi aletlerinin geliştirilmesi, gök cisimlerinin görünen hareketlerinin takip edilmesi ve bu sayede matematiksel yöntemlerin geliştirilmesi şeklinde olmuştu (Fehd, 2000b, s. 129). Bu durum özellikle Şâh I. Abbâs'la birlikte bilimin ve buna bağlı olarak da uygarlığın gelişimine katkıda bulunmuştu. Bu dönemde astronomi konusunda eserler yazan Bahâeddin Âmilî gibi birçok büyük müneccim ve âlim de bulunmaktaydı.

Dönemin siyasî hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi için Şâh'ın, ilim insanları ve hukukçularla olan ilişkileri de oldukça önemliydi. Onları her alanda üst düzeyde tutmak için çeşitli çalışmalar yapılmıştı. Şâh I. Abbâs, onlarla her zaman toplantılar ve sohbetler yapmış, onların derslerine ve bilimsel tartışma meclislerine katılmıştı (Zebîhullah, 1366, s. 128). Onlarla dostluk ilişkilerine önem vermiş ve onlara yakın davranarak bilimsel çalışmaları için iş birliği yapmıştı (Savory, 1980, s. 224). Bu çalışmalar, eğitim ve öğretimin ilk şartının İsnâaşeriyye Şîa'sına bağlılık olduğu bu medreselerde diğer bölgelerden ülkeye gelen Şîi âlimlerle beraber yapılırdı (Bakhshî, 1392, s. 97). İsnâaşeriyye Şîi inancına bağlı âlimler, ülkede bilimsel faaliyetlerin artması için uygun bir ortam hazırlamıştı. Çeşitli dinî okulların ve müesseselerin genişletilmesi için özellikle bazı muhacir ve İranlı âlimler de yardımcı olmuşlardı (Gol, 2002, s. 174). Aklî ve naklî ilimler ile ilgilenen bu âlimler, Şâh I. Abbâs dönemi ile birlikte en üst sosyal sınıfta sayılmaktaydı (Savory, 1980, ss. 223-224).

Safevî başkenti, İsfahân'a taşındığında Şâh I. Abbâs'ın emriyle âlimlerin de burada olmasını istediğinden Tebriz'den birçok şair, ressam, mimar, hattat ve mûsikî âlimleri buraya getirilmişti (Aounullahi, 2008, s. 23). Şâh I. Abbâs'ın âlimlerle yakından bu ilişkileri birbiri arasında da rekabet ve kıskançlığı da beraberinde getirmekteydi. Bu duruma örnek olarak; Bahaeddin Âmilî ve Mîr Dâmâd arasında geçen bir diyalog Felsefi tarafından:

“(...) Safevî Şâhı I. Abbâs bir gezinti sırasında iki âlimi yarıştırmak istemişti. Birinin at binmekteki beceriksizliğini diğerine göstermişti. Şeyh Bahaî, Mîr Dâmâd'ın atının yavaş yavaş ilerlemesinin sebebini Mîr Dâmâd'ın eşsiz bilgisinden kaynaklanan ağırlığına dayandırmıştı. Mîr Dâmâd ise Bahâeddin Âmilî'nin atının uçmasının sebebini böyle seçkin bir biniciye sahip olmaktan duyduğu sevince dayandırmıştı. Şâh I. Abbâs ise âlimlerin birbirini gözetten bu davranışlarından oldukça memnun kaldı ve onları olağanüstü bilge ve hoşgörülü insanlar olarak taltif etmişti” (Felsefi, 1358, c.3, s. 887).

ifadeleriyle aktarılmıştı. Pietro Della Valle Seyahatnâmesi'nde ise Şâh I. Abbâs'ın ülkede yer alan âlimleri övdüğü ve Mısırlı âlimler gibi bilgiyi saklamadıklarını aksine halkı bilgilendirmeye çalıştıklarını dile getirmişti (Della Valle, 1348, s. 20).

Şâh I. Abbâs döneminde Safevî ülkesini ziyaret eden Alman Seyyah Engelbert Kaempfer de benzer ifadeler ile âlimlere önem verildiğinden bahsederek maaşlarının eksiksiz günü gününe ödendiğini ve halk arasında yüksek rütbeli olduklarını dile getirmişti. Hatta Almanya ile karşılaştırarak bu kadar önemin Almanya’da verilmediğinden sitemle bahsetmişti (Kaempfer, 1360, s. 160).

Şâh I. Abbâs dönemi âlimleri hakkındaki ifadelerden hareketle konumlarının yüksek bir seviyede olduğunu söylemek mümkündür. Tabii onlara bu denli çok önem verilmesinin asıl sebebi hedeflerin gerçekleştirilmesinde âlimlerin oynayacağı önemli bir roldü. Fakat âlimlerin özgür ve yetkin kılınmasının naklî ilîmlerin yaygınlaşmasının yanında özellikle matematik, tıp ve astronomi gibi aklî bilimlerin gelişmesine büyük katkı sağladığı da gözden kaçırılmamalıdır. Dönemin âlimleri İsnâaşeriyye mezhebini şekillendirirken, ister istemez düşüncenin de gelişmesini sağlayarak ülkede bir bakıma özgür bir düşünce ortamının oluşmasının da temelini atmışlardı. Bunda da Şâh I. Abbâs’ın önemli bir etkisi olduğu yadsınamaz derecededir. Onun, âlimlere verdiği bu yüksek rütbe kendinden sonraki Safevî şâhlarına da örnek olarak ülkenin gelişimine katkıda bulunmuştu.

Desteklenen bu âlimlere Şâh I. Abbâs yönetiminde hedeflenen amaçların gerçekleştirilebilmesi için eğitim müesseseleri kuruldu. Bu müesseseler, İsnâaşeriyye öğretilerinin ve aklî bilimlerin merkezi konumunda bulundu (Sohrabiabad, 2018, s. 176-177). Şâh I. Abbâs devrinde kurumsallaşan bu yapı, hem kendi döneminde hem de kendinden sonra gelecek olan şâhların egemenlik döneminde temel noktayı oluşturarak eğitime maddi destek sağlanması hususuna büyük önem verildi.

Safevî tarihinin bu devri incelendiğinde, Şâh I. Abbâs’ın Şiîliği yaygınlaştırmaya çalıştığı kadar dinî ve aklî bilimlerin öğretilmesi için uygun okullar oluşturmaya çalıştığı görülmekteydi. Bu özel ilgi, bilimin ve bilginin büyümesine ve genişlemesine sağladı (Keshavarz ve diğerleri, 1397, ss. 281-282). Bu husus doğrultusunda İsfahân, Şîraz ve Meşhed’de önemli medreseler açılarak özellikle ülkenin merkezi olan İsfahân, dönemin prestijli bilim merkezlerinden birisi konumuna ulaştı (Özgüdenli, 2000, s. 504). Şîraz da bu dönemde İsfahân kadar özel bir öneme sahip hâle gelerek bu iki şehir bilimsel faaliyetler açısından önemli özel bir konumda yer aldı. Âlimler buraya aklî ve naklî ilîmleri öğrenmek için geldiler (Özgüdenli, 2010, s. 184). Bu nedenlerle, bilimlerin kökleri İran coğrafyasında aranabilmektedir.

Şâh I. Abbâs tarafından inşa edilen medreseler, Safevî yönetimi tarafından desteklendi (Bakhshî ve Rızâyî, 1393, s. 212). Bu sayede niceliksel ve niteliksel olarak genişledi. Böylelikle bu dönemde oluşan kültür, ilerleyen dönemlerde artarak devam etti. Safevî ülkesini Şâh II. Abbâs yönetimi sırasında ülkeyi ziyaret eden Kaempfer “(...) *İsfahân'da 57 medrese vardı, bunların çoğu hayır kurumunun veya devlete ait olan binalarda olmaktaydı.*” (Kaempfer, 1360, s. 139) ifadelerini kullanmıştı. İsfahân, Tebriz, Şîraz gibi şehirlerde yer alan medreseler, hem güçlü bir Şîî öğretim geleneği yaratmış hem de güçlü Şîî ulemânın yetişmesini sağladı (Öçal, 2018, s. 35). Buradan da anlaşılacağı üzere Şâh I. Abbâs devrinde başlatılan ve desteklenen bilimsel faaliyetler ondan sonra da sürerek yayılmaya devam etmişti (Azhand, 2001, s. 481).

Ülkeyi ziyaret eden Olearius ise İran şehirlerinde bulunan medreselerin yaygınlığına ilişkin gözlemlerini sıralarken kullandığı “(...) *hangi tabakaya mensup olursa olsun herkes okuma yazma biliyordu. Her şehirde çok sayıda medrese bulunmaktaydı*” (Olearius, 2007, s. 301) ifadeleri Safevî Devleti'nde eğitime ne kadar önem verildiğini ve bilimsel gelişmeler için önemli adımlar atıldığını göstermektedir. Chardin ise bu konu üzerine; “(...) *şehrin her bölgesinde çok sayıda medrese bulunmaktaydı. İnsanlar eğitime büyük bir istek gösterirler ve bu medreselerde çok sayıda öğrenci bulunurdu. Özellikle İsfahân ve Şîraz'da tefsîr, hadis, teoloji, fıkıh, tasavvuf, geometri, astronomi, mantık ve matematik gibi çeşitli disiplinler oluşmuşturdu. Farklı bilim ve teknolojilere dikkat çekmekteydi.*” (Chardin, 1993, c.5, s. 223)

gözlemlerini aktarmıştı. Seyyahların görüşleriyle de desteklendiği üzere Şâh I. Abbâs'ın ülkede amaçladığı hedeflerin gerçekleşebilmesi için açtığı medreseler, bilimsel faaliyetlerin görüldüğü bir dönemi beraberinde getirmişti.

Aşağıda dönemin önemli medreselerinden olan Medrese-i Han, Medrese-i Şeyh Lutfullah, Medrese-i Molla Abdullah, Medrese-i İsfandiyar Bey ve Medrese-i Genç Ali Han ve Medrese-i Tâc üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

TARTIŞMA

Safevî tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak görülen Şâh I. Abbâs devri, devletin en parlak yılları olup kurumların merkezleştiği, Batılı devletlerle temasın arttığı bir dönem olarak iz bıraktı. Devletin siyasî ve dinî yapısının kurumsallaştığı dönem olarak kayda

geçen Şâh I. Abbâs dönemi itibarıyla yepyeni bir Safevî Devleti'nden söz edilebilmekteydi. Şâh I. Abbâs, devletin gücünü toparlamak ve tam merkezîyetçi bir yaklaşımı tesis etmek için birtakım yenilikler getirdi. İlk olarak Kızılbaş grubunun gücünü kırarak İsnâaşeriyye Şiîliğini baskın mezhep hâline getirdi. Devletin resmî kadrolarında yer alan Kızılbaşların lağvedilmesinin ardından onların yerine ülkeye Cebel-i 'Âmil bölgesinden gelen Şiî âlimleri getirerek kendine bağlı bir güç oluşturdu. Yaşanan bu gelişmeler, İsnâaşeriyye Şiîliğini yaymak adına gerekli ortamın sağlanması için önemli adımlar atılmasına imkân sağladı.

Şiîliği halka benimsetmek için çeşitli hareketler başlatan Şâh I. Abbâs, ilk adım olarak çok sayıda cami inşa ettirdi ve camilerin ortak müfredat ile medrese formunda da kullanılmasını sağladı. Böylelikle hem bir ibadethâne hem de bir medrese statüsüne sahip bu mekânlarda İsnâaşeriyye mezhebinin halka tanıtımına zemin hazırlandı. Buna ek olarak eğitim faaliyetlerinin desteklenmesi fikri ile çeşitli adımların atılması amaçlandı. Bahsedilen bu siyasî ve dinî ortamın şekillenmesinde Şâh Tahmasb devri itibarıyla yavaş yavaş ülkeye kabul edilen Cebel-i 'Âmil âlimlerinin göçünü düzenli hale getirmesi önemli bir noktayı teşkil etti. Bu dönemde başlayan merkezî otoritenin güçlenmesi Kızılbaşların yerini alan bu âlimlere ülkede önemli bir statü kazandırmıştı. Bahsi geçen bu âlimler, ülkede İsnâaşeriyye Şiî'sinin temsilcisi konumundayken aynı zamanda bilimin de temsilcisi haline gelerek devletin her kademesinde görev aldılar. Bahâeddin Âmilî, Mîr Dâmâd Muhammed Bâkır el-Hüseynî el-Esterâbâdî, Mîr Ebü'l-Kâsım b. Mirza Findiriskî Hüseyinî Esterâbâdî, Muzaffer b. Muhammed Kasım el-İsfahânî, Molla Sadrüddîn Şîrâzî (Molla Sadrâ), Molla Muzaffer Conabedî, Molla Celâleddin Muhammed, Feyz-i Kâşânî, Muhammed Bâkır Yezdî, Muhammed Taki Meclisî ve Molla Abdullah-ı Şüşterî Safevî ülkesinde yepyeni bir düşüncenin temelini atan, dönemin inanış ve fikrî hayatının yapılandırılmasında etkili olan isimlerin başında gelmekteydi. Ayrıca bu âlimlerin yanında Molla Celâleddin Muhammed Müneccim Yezdî, Molla Muzaffer Conabedî, Muzaffer b. Muhammed Kasım el-İsfahânî ve Hasan b. Zayn al-Dîn al-Lârî gibi müneccimler de ülkede astronomi hayatını şekillendiren kişiler konumunda yer aldılar. Adı zikredilen bu âlimler ve müneccimler ile onların öğrencileri, gerek Şâh I. Abbâs devri gerekse sonraki dönemlerde Safevî ülkesini derinden etkileyen ve bilimsel gelişmeye ön ayak olan bir yapının kurulmasını sağladı.

Şâh I. Abbâs'ın yönetime geldiği ilk zamanlarda eğitim faaliyetleri ülkede sayıca az olan medreseler ile genelde camilerde ve evlerde kurulan meclisler aracılığıyla yapılırsa da ilerleyen yıllarda hem öğrencilerin artması hem de kurumsal bir yapılanmaya ihtiyaç duyulduğundan Safevî Devleti'nde kurumsal olarak ilk kez görülecek olan medreseler açıldı. Şâh tarafından desteklenen bu mekânlarda âlimler önemli görevler almaya başladı. Böylelikle bilgilerini aktarma imkânına sahip oldukları gibi ülkede hızla yayılan bir bilimsel kültürün de oluşmasına katkı sağladılar. İsnâaşeriyye Şîliğinin topluma yayılmasında önemli bir etkiye sahip olan medreseler arasında başta Şîraz'da bulunan Medrese-i Han olmak üzere İsfahân'da Meydân-ı Nakş-ı Cihân'ın içinde yer alan Medrese-i Şeyh Lutfullah, Medrese-i Molla Abdullah, Medrese-i İsfandiyar Bey, Kirmân'daki Medrese-i Genç Alî Han ve Medrese-i Tâc sayılabilir. Bunların dışında ismi günümüze ulaşmamış pek çok eğitim kurumu da bu dönemde açıldı. Ortak müfredat ile birbirine bağlı olan bu medreselerde iki aşamalı bir eğitim yapılarak ilk aşamada naklî bilimler öğretilmesi amaçlanıyordu. Başarılı olan öğrencilere ise hil'at olarak ikinci aşamaya geçiyordu. Burada ise eğitim aklî bilimlerin öğrencilere karşılıklı tartışma usûlüyle verilmesiyle eğitim tamamlanmaktaydı. Naklî bilimler, Şâh I. Abbâs'ın amaçlarından ilki olan İsnâaşeriyye Şîi inancının öğrencilere öğretilerek benimsetilmesi iken; aklî ilimler ise ikinci amacı olan bilimin gelişmesi ve topluma yayılması işlevini yerine getirmekteydi. Bu bağlamda medreselerde; matematik, tıp, edebiyat, mantık ve astronomi alanlarında üretilen çoğu eser çevre coğrafyalarda da okutuldu. Bahsi geçen coğrafyalardan olan Anadolu ve Hindistan'da matematik alanında, Safevî âlimlerin eserleri eğitim müfredatlarında yer almaktaydı. Şîi kültürle yazılan bu eserlerin Sünnî coğrafyalar da bulunan medrese müfredatlarında yer alması Safevî ülkesinde eserlerin büyüklüğünü gözler önüne sermekteydi. Ayrıca değinmekte fayda var ki; Safevî ülkesinde bulunan pek çok Sünnî âlimin burayı terk edip Osmanlı Devleti ile Bâbürlere sığındığı bilinmektedir. Bunun yanında Safevî ülkesinde yaşayan farklı millette dine mensup olanlar ile oldukça iyi ilişkiler sürdürülmüştü. Fakat Müslümanlığın Sünnî mezhebine bakış, son derece katıydı. Aynı durumun Osmanlı Devleti için de Şîilik hususunda geçerli olduğunu unutmamak gerekirdi. Fakat iki devlet arasında önemli bir fark vardı. Osmanlı Devleti, bilim söz konusu olduğunda bu mezhep çatışmalarını görmezden gelinerek eserin kim tarafından kaleme alındığına değil, içerdiği bilginin değerine bakılmıştı. Öyle ki, Safevî Devleti'nin

eğitim müfredatında herhangi bir Sünnî esere rastlanmazken Osmanlı eğitim müfredatında Şîî âlimlerin eserlerinin yer aldığı görölmekteydi. Buna karşın aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde de önemli bilimsel eserler kaleme alınmıştı fakat bu eserler Safevî Devleti'nin mezhep çatışması bağlamında takındığı tavrı sebebiyle medrese müfredatlarında yer almadığını belirtmek gerekmektedir.

Önemli eserlerin ortaya çıktığı medreselerin inşası ve eğitim sisteminin kurumsallaşması için büyük bir mâli güce ihtiyaç duyulmaktaydı. Kaynağın temininde ise Şâh I. Abbâs devrinde belirlenen siyasî ve dinî hedeflere ulaşılması amacıyla tüm maddi imkânların seferber edilmesinin yanında yenilenen vakıf kültürü de önemli bir rol oynamıştı. Bu kültür, devletin resmî mezhebi olan İsnâaşeriyye Şîa'sını yayma amacını birinci hedef olarak belirlendiğinden daha önceki dönemlerde kurulan Sünnî vakıflar Şâh Tahmasb dönemi itibarıyla etkisiz hale getirilmeye başlanmıştı. Bu durum Şâh I. Abbâs tarafından amaçlara uygun kurumsal vakıf kültürü oluşturularak toplumun her kesiminin katılım sağlanması hedeflenmişti. Bu hedefe ulaşmak amacıyla Şâh'ın kendi mal varlığını aktarması ile vergi hükümlülüğü esasını kaldırması, halkın vakıf kültürüne yoğun ilgi göstermesini beraberinde getirdi. Ayrıca her vakfın bir medreseye bağlı olması şartı, ülkede medrese geleneğinin de artmasına sebebiyet vermişti. Şâh I. Abbâs devrinde açılan bu vakıflara sadece erkeklerin değil kadınların da büyük ilgi gösterdiği de görölmektedir. Yaşanan bu gelişmeler karşısında kadınlar, vakıf kültürünü topluma karışma imkânı olarak görmüşlerdi. Bazı kadınlar kurdukları vakıfların gelirleri ile kendi yaşamlarını sürdürürken bazı kadınlar da kurdukları medreselerde eğitim verme olanağı bulmuşlardı. Böylelikle Safevî ülkesinde özellikle Şâh I. Abbâs döneminde bilimin gelişmesinde müderris kadınların da etkili bir rol üstlendiği anlaşılmaktaydı. Şâh I. Abbâs tarafından merkezi otoritenin sağlanması için yapılan düzenlemeler ilerleyen yıllarda rutin hâle gelerek İnan coğrafyası için önemli büyük değişimlerin zeminini hazırladı.

Eğitim faaliyetlerinin ülkede gelişmesi ve yayılması beraberinde bilimsel yenilikleri de getirdi. Matematik alanında Safevî öncesinde oluşturulan eserler yeni düşünceler ile tekrardan ele alındı. Bu eserler farklı coğrafyalarda da okutulan kaynak eserler arasına girdi. Ayrıca tıp alanında da önemli operasyonların gerçekteşiği hastaneler açılırken bu alanda da değerli eserlerin kaleme alındı. Şâh I. Abbâs'ın İlhanlı ve Selçuklu geleneğinde olduğu gibi gelecek merakı, astronomi faaliyetlerinin gelişmesine ve sarayda önemli bir

yer teşkil etmesine sebebiyet verdi. Müneccimlerin desteği ile astronomi de önemli bilim dalları arasında yer alarak teleskop Batı ile aynı zamanlarda Safevî ülkesine girerek gökyüzünün gözlemlenmesi ve üzerine eserlerin yazılmasını beraberinde getirdi. Bilimsel aletlerden olan usturlaplara ve saatlere verilen değer artarak dünyanın en pahalı ve en değerli usturlapları da bu dönemde ortaya çıkmıştı.

SONUÇ

Bu çalışmanın esasını teşkil eden 1587 – 1629 yılları arasında hüküm süren Şâh I. Abbâs'ın bilim faaliyetlerine verdiği önem ayrıntılarıyla açıklanmıştır. 42 yıllık bu devir değerlendirildiğinde merkezî otoritenin kendi elinde olduğu bir yapı inşa etmeye çalışan Şâh I. Abbâs'ın ilk olarak Arap Yarımadası'ndan Safevî ülkesine İsnâaşeriyye Şiî inancı yüzünden kaçmak zorunda kalan Cebel-i 'Âmil âlimlerine düzenli bir göç imkânı verdiği görölmektedir. Bu âlimler ile Safevî ülkesinde en yüksek rütbelerde yer alan Kızılbazların gücünün kırılarak el değiştirdiği ve bu sayede Şâh I. Abbâs'ın kendine bağlı yeni bir grubu oluşturduğu anlaşılmaktaydı. Akılcıca bir siyaset izleyen Şâh I. Abbâs, hedeflediği yeni devlete ulaşabilmek için temel noktanın eğitim ve bilim faaliyetlerine odaklanmak olduğunu da görmüştü. Yeni bir yapının temelini attığı kurumsallaşmada siyasetin, dinin ve eğitimin odak noktasına ülkeye gelen Cebel-i 'Âmil âlimlerini koymuştu. Bu âlimlerin hem akli hem de nakli bilimlerle ilgilenmesi, devletin resmî mezhebinin Şâh I. Abbâs'ın istediği yönde şekillenmesini aynı zamanda eğitim ve bilim faaliyetlerinin de ilerlemesini ve gelişmesini de sağladı. Bu noktada Şâh I. Abbâs'ın kaynaklara da yansıyan akılcılığa verdiği önemi görmezden gelmek hata olur. Çünkü Şâh I. Abbâs, bilim faaliyetlerine yatkın bir hükümdar olmasa sadece nakli bilimler üzerinde yoğunlaşan bir eğitim düzeni kurulmuş olurdu. Fakat dönemin birincil kaynakları başta olmak üzere ülkeye gelen seyyahlar, elçiler ve tacirlerin raporlarından da anlaşılacağı üzere onun akılcı bir hükümdar olduğu konusunda görüş birliği bulunmaktaydı.

Tezin giriş bölümünde ortaya atılan sorular değerlendirmelerle detaylı olarak cevaplanarak Şâh I. Abbâs'ın 42 yıl süren yönetimi sonucunda hedeflediği amaçlara ulaştığı görölmüştür. Bu dönemde Safevî Devleti'nde merkezî otorite sağlanarak kendine bağlı Arap ulemâ ile ülkedeki gücünü artırmak için ilk iş olarak eğitim faaliyetleri üzerine durmuş ve bunun getirisiyle beraber ülkeye çok önemli eğitim müesseseleri kazandırmıştı.

Böylelikle bu medreselerde bilimsel faaliyetlerde yapılmaya başlayarak medrese müfredatlarına alınan eserler ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla onun yaşamının sonrasında bile fikirlerini yayacak önemli âlimlerin yetişmesine olanak sağlanmıştı. şâh I. Abbâs tarafından desteklenen medreselerden günümüze ulaşarak faaliyetlerini sürdürenler de mevcuttur. Onun desteklediği âlimler tarafından yazılan eserler günümüzde hala incelenmekte ve üzerine tartışmalar yapılmaktadır. şâh I. Abbâs devrinin düşünce ve fikir yapısının İnan İslâm Cumhuriyeti'nin oluşumuna da etkisi dikkat çekicidir. şâh I. Abbâs'ın kurduğu eğitim sistemi geliştirilerek bugün de eğitimde yararlanılmaktadır. Bu durum açıkça gösteriyor ki günümüzde de şâh I. Abbâs'ın varlığı, İnan coğrafyası üzerinde devam etmekte ve onun başlattığı eğitim ve bilim faaliyetleri gelişerek ve zamana ayak uydurarak sürmektedir.

Preprint

KAYNAKÇA VE NOTLAR

- Abisaab R. J. (1994). The ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran, 1501-1736: marginality, migration and social change. *Religion and Society in Islamic Iran During the Pre-modern Era*. 27, 103-122.
- Agazade A. (1382). *Tarih-i Amuzeş ve Pervereş-i Iran*. Tahran: Intişârât-ı Eresbaran.
- Ahmedî. (1390). *Der Babe Vakf-ı Safevî*. Tahran: Intişârât-ı Mecjkiulis-i Şura-yı Islâmî Esnat Merkezî.
- Ahmet el-Kâtip. (2015). *Sünnilik - Şiilik: Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık: Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık – İslâm Birliği*. M. Tan (çev.). İstanbul: Mana Yayınları.
- Aliyarlı S. (1996). *Azerbaycan Tarixi, Uzaq Keçmişden 1870-ci İllere Qeder*. Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı.
- Aounullahi S. A. (2008). *Moğol Döneminin Başlangıcından Safevî Devrinin Sonuna Kadar Tebriz'in Beş Yüz Yıllık Tarihi*. Z. Shahmorsi, & P. A. Kabir (çev.). Tahran.
- Arjomand S. A. (1984). *The Shadow of God and Hidden Imam, Political Order and Social Change in Shi'ite Iran from Beginning to 1890*. Chicago: The University Of Chicago.
- Arjomand S. A. (1984). *The Shadow of God and Hidden Imam, Political Order and Social Change in Shi'ite Iran from Beginning to 1890*. Chicago: The University Of Chicago.
- Azhand Y. (2001). *İran Tarihi: Safevî Dönemi*. Tahran: Intişârât-ı Cami.
- Babaie S., Kathryn, B., Ina-Mccabe B., & Massumeh F. (2011). *Kulaman-i Hasse Nohbegan-i No Hasti-i Devran-i Safevî*. H. Avşar (çev.). Tahran: Neşr-i Merkez.
- Bahtiyarî M. & Yusufifar, Ş. (2012). Safevî döneminde eczacının konumu. *Sosyal Tarih ve Ekonomi Dergisi*, 1(1), 97-119.
- Bakhshî M. R. (1392). Safevî döneminde okulların bilimsel etkisi: Safevî Şîî Devleti'nin medeniyet sürecinde bilim camiasının rolünü açıklamak ve analiz etmek. *İslâm Tarihi Dergisi*, 3 (11): 87-100.

- Bakhshî M. R. ve Rızayî, R. (1393). The role of Safavid schools in the development of Twelver Shi'a Islâm. *Journal of Religions and Maticism*. 47(2):200-234.
- Bilgili A. S., (2004). *Osmanlı, İran ve Azerbaycanı I (16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih)*. Erzurum: Bozkır Yayınları.
- Bitlisî Şeref Han Emîr. (2014) *Şerefnâme* (Cilt. 2). O. Aslanoğlu (çev.). İstanbul: Nubihar yay.
- Borjian H. (2010). Şeyh Lutfullah camii. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39: 57-58.
- Ca'fer el-Muhâcir. (1989). *el-Hicre el-'âmiliyye ilâ Iran fî Asrı's- Safevî: Esbâbuhâ et-tarihîyye ve Netâicühâ es-sekâfiyye ve 's-siyâsiyye*. Beyrut.
- Câferiyân R. (2010). *Safevîyye der Arsa-i Din, Ferheng ve Siyaset* (Cilt. 1-3). Kum: Pejoheşgahe Hoze ve Daneşgah Yayınları.
- Chardin J. (1993). *Sefernâme-i Şarden*. c.1,-3-4-5, İ. Yağmayi (çev.). Tahran.
- Chardin J. (1996). *Sefernâme-i Şarden*, c.2. İ. Yağmayi (çev.). Tahran.
- Chardin J. (2014). *Chardin Seyahatnâmesi : İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*. A. Meral (çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Chick H. (2012). *A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries*. London: I.B. Tauris.
- Dağlar M. (2020). Safevî bürokrasisinde Seyyidler (1524-1629). *History Studies*. 12(3), 999-1010.
- Dağlar, M. (2019). Şâh Tahmasb'ın Dinî Siyaseti (1524- 1576) İran'da Kızılbaşlıktan Şiîliğe Geçiş. İstanbul: Önsöz Yayıncılık.
- Dehbashî M. (1374). Negahi be Mekteb-i Felsefi-e Esfahan ve Bonyangozaran-e an. *Esfahan Dergisi*. 1: 15-22.
- Della Valle P. (1348). *Sefernâme-i Pietro Della Valle*. Ş. Şifa (haz.). Tahran.
- Ekinci M. (1997). *Erdebil Tekkesi'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Anadolu'daki Dini ve Siyasi Faaliyetler*. Yayımlanmamış doktora tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Elgood C. L. (1992) *A medical History of Persia*. B. Furgani, Tahran.
- Emiroğlu İ. (2003). Mantık. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28:18-28.

- Eşref A. (2013). *Safevî Döneminde İlaç*. İslâm Azad Üniversitesi.
- Fazlıoğlu İ. (1998). Hendese. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 17: 199-208.
- Fazlıoğlu İ. (2008). er-Risâletü'l-Muhammediyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35: 129-130
- Fehd T. (2000). İlm-i Ahkâm-ı Nücûm. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22:124-126.
- Fehd T. (2000b). İlm-i Felek. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22: 126-129.
- Felsefi N. (1375). *Zindegânî-i Şâh 'Abbâs-ı Evvel* (Cilt. 1-2-3). Tahran: İntişârât-ı İlmî.
- Gol M. S. (2002). *Safevî İran'ında Dinî Kurum ve Düşüncenin Yapısı (H. 10. ila 12. Yüzyıllarda İran'da Dinî Gelişmelerin Tarihi)*. Tahran: İntişârât-ı Rasa.
- Gubaydulın K. S. (1938). Azerbaycan vakıfları. *Vakıflar Dergisi*, 1: 139-146. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Gündüz T. (2008). Safevîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35: 451-457.
- Güneş H. H. (2021). Safavîlerde vakıf müessesesinin kurumsallaşması ve Şah I. Abbâs vakıfları üzerine bir tetkik. *Kadim*, 2, 33-68.
- Harky A. F. H. (2021). *Fars Kaynaklarına Göre Şâh Tahmasb Döneminde (1524-1576) Safevî Ülkesinde Yaşanan İç Sorunların Osmanlı-Safevî İlişkilerine Etkileri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Hayati H. & Rahmatnia, A. R. (2017). Kavarizâdeh typology of traditional school architecture with an emphasis on the effect of educational policies. *Case Study: Safavid Era Bagh-e Nazar Bilimsel Dergisi*, 16(81):61-82.
- İsfandiয়ারî Mahnil Z. (2015) *Safevî Döneminde Astronomik Aletlerin Evrimi Üzerine Bir Çalışma (Örnek Olay: Usturlab)*.
- Kaempfer E. (1360). *Sefernâme-yi Kaempfer be İran*. K. Cihandârî (çev.). Tahran: İntişârât-ı Harazmî.
- Kallek C. (2002). Kerekî, Muhakkik-i Sanî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 25: 280-282.
- Karaman H. (1993). Ca'feriyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7: 4-10.
- Kartaloğlu H. (2019). Batılı araştırmacılara göre Safevî İran'a Şiî ulemâ göçü. *Turkish Journal of Shiite Studies Şiilik Araştırmaları*, 1(1): 25-48.

- Keshavarz Z. S., Chalongar, M. A. & Montazer, A. (1397). Safevî Şîî devletinin medeniyet sürecinde bilim camiasının rolünü açıklamak ve analiz etmek. *İslâm Medeniyeti Tarihi Dergisi*, 51(2):265-299.
- Lâhîcî H. (1375). *Tarih-i Ahval-i Şeyh Hazın-i Lahici*. Tahran: İntişârât-ı Miras-ı Mektub.
- Lambton A.K.S. & Lewis, B. (1970). Safavid Persia. P. M. Holt (ed.). *The Cambridge History of Islam* (Cilt. 1), 394-429. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lockhart L. (1958). *The Fall of the Safavî Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahdavî M. (2007). *Isfahan Dar-ul-alam Shargh (Isfahan Religious Schools)*. M. R. Zani (ed.). Isfahân: Isfahân Municipality.
- Melville C. (2021). *Safevîd Persia in the Age of Empiresi*. London: I. B. Tauris.
- Memmedov S. A. (1994). *Azerbaycan Sefeviler Dövləti. Azerbaycan Tarixi*. Z. M. Bünyadov & Y. B. Yusifov (ed.). Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Minorsky V. (1980). *Tadhkirat al-mulūk: A Manual of Şafavid Administration, Circa 1137/1725: Persian Text in Facsimile (B.M. Or. 9496)/translated and explained*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mohajer M. B. (2015). Governors of Fars in Shah Abbâs. *Safavi Era Researcher*, 7(5): 31-35.
- Musevi-yi Erdebîlî F. (1347). *Tarih-i Erdebîl ve Danişmendân* (Cilt. 1). Erdebîl.
- Münşî-yi Türkmen İ. B. (2019). *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*. A. Genceli & İ. AKA (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Müstevfî-i Kazvînî H. (1381). *Tarih-i Güzide*. A. Nevâî (haz.). Tahran: İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Naki Nasırî M. A. (1371). *Elkab u Mevacib-i Dovre-i Selatin-i Safevîyye*. Y. Rahimlu (haz.). Tebriz.
- Nevâî A. (1377). *Revâbit-ı Siyâsî ve İktisâdî İrân der Devre-i Safevî*. Tahran.
- Newman A. (2014). *Iran-ı Asr-ı Safevî: Nevzâi-yi İmparatori-yi Iran*. B. Kerimi. (çev.). Tahran: Neşr-i Nakd-ı Efkâr.

- Olearius A. (2007). *Sefernâme-yi Adam Olearius: İran-ı Asr-ı Safevî ez Nihah-ı Yek Alman-i*. A. Behpür. (çev.). Tahran: İbtikar-ı Nev.
- Öçal Ş. (2018). İran'da İshrâkî düşüncenin seyri. M. N. Doru, Ö. Bozkurt, K. Gökdağ, M. F. Kılıç (ed.). *Osmanlı ve İran'da İshrâk felsefesi*. İstanbul: Divan Kitap Yayınları.
- Öz M. (2006). Cebeliâmil. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ek-1: 251-252.
- Özgüdenli O. G. (2000). İsfahân. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22: 497-502.
- Özgüdenli O. G. (2010). Şîraz. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39: 182-184.
- Râvendî M. (1979). *Tarih-i İçtimai-yi İran*. Tahran: Intişârât-ı Emîr Kebir.
- Sâid el-Endelüsî. (2014). *Tabakâtü'l-ümem: Milletlerin Bilim Tarihi (Metin-Çeviri)*. R. Şeşen (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Savory R. (1980). *Iran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sohrababad H. (2018). *Safevî İdaresinde Toplumsal Dönüşüm*. Yayımlanmamış doktora tezi, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.
- Şeşen R. (2012). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları.
- Şirinov A. (2012). Nasîrüddin Tûsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41: 437-442.
- Talayî Z. (1397). Siyâsete mezhebe Safavîyân u peyâmede ân ber tevsî'eye mevkûfâte hareme İmâm Rızâ (as.). *Fasıl-nâmeye Pejohîshâye Târihî*, 37:129-152.
- Tümer G. (1992). Bîrûnî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6:216-215.
- Uyar M. (2004). *Şîi Ulemânın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Üzüm İ. (2001). İsnâaşeriyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 21:149-153.
- Yıldız D. (1994). Ebû Müslim-i Horasânî. *İslâm Ansiklopedisi*, 10:197-199.
- Zamirî M. A. (2005). *İran ve İslâm'da Eğitim Tarihinin Arka Planı*.
- Zarrin Baft Shahr, F. (1998). Economic activities of Safavîd women in the shrine-city of Ardabil. *Iranian Studies*, 1(2):246-261.
- Zebîhullah S. (1366). *Tarih-i Edebiyyat der İran*. 4, 5/1. Tahran: Intişârât-ı Firdevsi.